

Farming Requirements for the Success of the Social Experiment of Dmitry Stolypin

UDC: 316.255.001.8(092)(477.64+470)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172451>**Primak Oleg**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-0896-1431>, olegpriimak75@gmail.com**Priymak Yulia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-8575-9045>, priimakulya@gmail.com*Zaporizhzhya National University (Zaporizhzhya, Ukraine)*

Abstract

The relevance of the article lies in its compliance with the development trends of such modern sciences as the history of sociology and the social history of Ukraine. A study of the prerequisites for the success of the social experiment of 1874-93 by the South Ukrainian public figure, amateur sociologist D. A. Stolypin (1818-1893) acquires theoretical significance in the biographical and microhistorical planes.

The purpose of the article is to comprehensively characterize the farming prerequisites of Dmytro Stolypin's social experiment.

The results. It was determined that during the 19th century in the South of Ukraine, a complex of farming prerequisites was formed, which ensured the success of the social experiment of D. A. Stolypin. In the first place among them is the fact of the wide spread of the farm form of management, certain varieties of which have become prototypes of rental farms in the village Mordvinivka. Criteria for their classification have been developed. It is proved that in the conditions of involvement of the local peasantry in the sphere of market-capitalist relations, the weakness and artificiality of the village community acted as the second prerequisite for the success of the social experiment. It was noted that the southern Ukrainian rural community gradually lost the function of equal justice in the area of land and fiscal. It is emphasized that the crisis state of the landlord economy in the region should be considered as the third prerequisite.

Conclusions. The prevalence of the rural form of settlement among the rural population, the weakness and artificiality of the community, the crisis of noble estates were integral components of the agrarian system of Southern Ukraine in the second half of the 19th century. These farming prerequisites, in combination with research and outlook, ensured the success of the social experiment of D. A. Stolypin.

Keywords: sociologist, social experiment, village commune, economy, historical sociology, Southern Ukraine

Господарські передумови успішності соціального експерименту Дмитра Столипіна

Приймак Олег, Приймак Юлія*Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)*

Анотація

Актуальність статті полягає у відповідності її тенденціям розвитку таких сучасних наук, як історія соціології та соціальна історія України. Дослідження передумов успішності соціального експерименту 1874-93 рр. південноукраїнського земського та громадського діяча, соціолога-аматора Д. А. Столипіна (1818-1893) набуває теоретичної значущості у біографічній та мікроісторичній площинах.

Мета статті полягає у всебічній характеристиці господарських передумов соціального експерименту Дмитра Столипіна.

Результати. Визначено, що протягом XIX ст. на Півдні України сформувався комплекс господарських передумов, які забезпечили успішність соціального експерименту Д. А. Столипіна. На перше місце серед них поставлено факт широкого розповсюдження хутірської форми господарювання, окремі різновиди якої стали прототипами орендних хуторів в с. Мордвинівці. Розроблені критерії їх класифікації. Доведено, що в умовах втягнення місцевого селянства у сферу ринково-капіталістичних відносин, слабкість та штучність сільської общини виступили другою передумовою успішності соціального експерименту. Зазначено, що південноукраїнська сільська община, у площині розподілу землі та податків, поступово втрачала функцію зрівняльної справедливості. Підкреслено, що у якості третьої передумови слід вважати кризовий стан поміщицького господарства в регіоні.

Висновки. Поширеність серед сільського населення хутірської форми розселення, слабкість та штучність общини, криза дворянських маєтностей виступали невід'ємними складовими аграрного устрою Півдня України II половини XIX століття. Ці господарські передумови, у поєднанні із дослідницькими та світоглядними, забезпечили успішність соціального експерименту Д. А. Столипіна.

Ключові слова: соціолог, соціальний експеримент, община хутір, господарство, історична соціологія, Південь України

Стаття надійшла / Article arrived: 12.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.02.2024

Вступ.

Останнім часом серед досліджень гуманітарного спрямування все більшого значення набувають наукові розвідки, предмет яких знаходиться на межі історії соціології, біографістики та соціальної історії. Те, що увага в них прикута до забутих, маловідомих, але непересічних особистостей минулого, є цілком актуальним та логічним. До переліку таких особистостей другого плану доцільно внести південноукраїнського поміщика, земського гласного, активного громадського діяча, учня Огюста Конта, соціолога-аматора Дмитра Аркадійовича Столипіна (1818-1893). Протягом 1874-93 рр. у своїй родовій маєтності – с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії (нині ТОТ Мелітопольського району Запорізької області) – він проводив соціальний експеримент, яким доводив можливість розв'язання аграрного питання за допомогою останніх досягнень тогочасної соціологічної науки.

Виступаючи невід'ємною складовою контівської триади «спостереження – опис – експеримент» дослід Д. Столипіна підтверджував правильність досить ліберальної для того часу ідеї відходу від політики підтримки общини на користь одноосібника-селянина. Реалізація її полягала у створенні орендних хуторів на поміщицьких землях. Підкреслимо, що протягом соціального експерименту було створено 22 хутори, а участь у ньому прийняло 214 осіб. Успішність цього заходу залежала від комплексу передумов, визначальна роль серед яких належала господарським, світоглядним та дослідницьким. Всебічне висвітлення їх є не лише обов'язковим кроком дослідження життєвого шляху, наукової діяльності Дмитра Аркадійовича, а й складовою таких тем як соціальна та економічна історія України, історія вітчизняної соціології.

Мета статті полягає у всебічній характеристиці господарських передумов соціального експерименту Дмитра Столипіна.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Перелік праць, у змісті яких можна знайти пряму або опосередковану інформацію про соціальні експерименти Д.А. Столипіна, слід визначити як нечисельний. До першої групи в ньому слід внести наукові розвідки Н. Темірової (2003), Ю. Берестеня, Н. Ковальнової (2016), Ю. Качан, Ю. Присяжнюка та інших, у яких розкрито проблеми стану поміщицького та селянського господарства степової України у II пол. XIX ст. Друга складається з досліджень І. Голосенка, А. Карагодіна (Карагодин, 1998) та авторів цієї статті (Приймак, & Приймак, 2023). Останні можна назвати тематичними, бо на їх сторінках знаходиться інформація щодо біографії, соціологічних поглядів Д. А. Столипіна, етапів соціального експерименту та дослідницьких передумов успішності останнього. Господарським передумовам, в цьому контексті, увага приділена не була, що підкреслює актуальність цієї публікації.

Розкриття предмету статті стало можливим завдяки використанню головних положень методології постмодерну та спираючись на принципи історизму, багатофакторності, об'єктивності. В цьому руслі авторам у нагоді стали проблемно-хронологічний, історико-біографічний, історико-генетичний, ретроспективний, просопографічний методи та контент-аналіз.

Результати дослідження.

Сутність першої передумови полягала у тому, що з кін. XVIII і протягом XIX ст. в ході заселення та господарського освоєння Південь України став регіоном розповсюдження хутірської системи господарювання. Цьому сприяли не лише природно-кліматичні умови та особливості ландшафту, а й низька щільність населення, можливість застосування першопоселенцями права вільного захоплення землі, зручність і природність господарювання на компактних ділянках, порівняно пізній час проведення межових робіт, доречність перенесення досвіду господарювання на хуторах вихідцями з інших регіонів України на простори степу (Карагодин, 1998, с. 142). Тобто, з одного боку, задовго до початку соціального експерименту, можливо, ще на земській службі, Д. А. Столипін міг звернути увагу на факт існування у приазовських степах альтернативної общинної хутірської форми селянського і колоністського землекористування. З іншого, приклад останнього був взірцем заможності та «хазяйновитості», а також наочним підтвердженням вірності прийнятого рішення щодо участі в експерименті для тих селян з Мордвинівки, які підписали угоду з Дмитром Аркадійовичем й переселилися на орендні хутори.

Засновниками хуторів протягом останньої чверті XVIII – пер. пол. XIX ст. в регіоні стали селяни-переселенці з Полтавської, Чернігівської, Київської, Харківської губерній, а також козаки Азовського козацького війська. В умовах низької щільності населення створення цих господарств відбувалося на основі звичаєвого права самозахвату земель. Як правило, обиралися зручна місцина поблизу джерела питної води, закріплення якої за першопоселенцем засвідчувалося зведенням житлових та господарських споруд, фруктових садів, греблі з млином або вітряка. Козак отримував дозвіл на створення одновірного хутора від станичного юрту (громади) за умов відсутності перешкоджання іншим. Тобто, фактично, він ставав користувачем ділянки на землях, власником яких виступало Військо (Постников, 1891, с. 68). Господарство козацького хутора мало товарне спрямування і, до перетворення півдня на регіон капіталізованого вирощування збіжжя, спеціалізувалося, переважно, на вівчарстві. Значення також мали допоміжні промисли – рибальство, бортництво, садівництво, городництво тощо. Вартість майна його доходила

до 3 тисяч карбованців сріблом (Маленко, 2008, с. 114).

В свою чергу, селянські хутори являли собою природний спосіб освоєння степової чорноземної зони. Отримавши дозвіл щодо створення в межах певної казенної оброчної статті їх засновники переносили на південь досвід ділянкового господарювання з місця попереднього проживання на Лівобережжі чи Слобожанщині. Сприймаючи Таврію як безкрайно місцину з широкими можливостями реалізації мрій про вільне господарювання, останні часто відкидали навіть думку про те, що земля може знаходитись у приватній власності. Переконавання про те, що «вона Божа», виступало селянину підставою для освоєння ґрунтів до тих пір, поки його господарські інтереси не стикались із сусідськими (Усна, 2008, с. 397). Хутори-однодвіркі землеробського спрямування з часом перетворювались на селища (Крагодин, 1998, с. 76). Малопотужні з них, у зв'язку із прагненням місцевої державної адміністрації врегулювати і надати організованих форм заселенню казенних земель, протягом 1830-40-х рр. знищувалися, а господарі їх силоміць переселялися до великих селищ. Але, високорентабельні, великі за площею, зорієнтовані на товарне розведення овець мериносною породи, однодвірні селянські оброчні казенні хутора продовжували існувати в степах Приазов'я та Херсонщини до кінця 1870-х рр., а, інколи, й пізніше (Столыпін, 1892, с. 6). Зникненню останніх заважала відсутність необхідної для просування землеробства кількості джерел прісної води.

Багатодвірні хутори виникали в регіоні на різних формах земельної власності. Алгоритм їх створення складався з декількох кроків. Заснуванню поселень передувало, як правило, створення соціальної асоціації майбутніх господарів, що виступала гуртовим суб'єктом представництва інтересів перед Казенним відомством, поміщиком, банком, однообщинниками у вирішенні питання купівлі чи оренди землі. Після отримання останньої відбувалося розмежування на ділянки згідно із розміром пайового внеску та, неподалік одна від одної, зводилися необхідні будівлі. Внаслідок цього такі хутори здалеку нагадували некомпактне розкидане селище (Приймак, 2012, с. 248). До такого типу хуторського розселення, наприклад, вдавалися заможні козаки торгових товариств з Азовського та Дунайського козацьких військ, які віддавали перевагу купівлі чи оренді ділянок за межами військових земель (Маленко, 2008, с. 114). Так само оселялися німецькомовні колоністи Хортицького менонітського, Молочанського, Бердянського та інших округів, де на одну родину утворюваної подвірної общини держава наділяла від 30 до 60 десятин (Крагодин, 1998, с. 112).

Соціально-організаційною основою для заснування багатодвірних хуторів у південноукраїнських селян виступали кумпанії та

товариства. До 1880-х рр. значна кількість останніх тримали в оренді казенні оброчні статті на території материкових повітів Таврійської губернії. Якщо орна ділянка в них знаходилася у користуванні, то житлові та господарські споруди хуторян були приватною власністю і могли продаватися наступному господарю по закінченню терміну оренди. З відкриттям Херсонського Земського, Селянського поземельного, Азово-Донського та інших банків такі селянські товариства та кумпанії почали викупати казенні орендні багатодвірні хутори у приватну власність. Таким самим чином створювались й хуторські поселення на придбаних шляхом іпотеки у дворян-поміщиків землях (Приймак, 2012, с. 241-243). Вже на 1905 р. у приватній власності 2077 селянських товариств в регіоні знаходилося 798087 десятин (Pryimak, & Pryimak, 2021, с. 97).

З середини 1870-х рр. кумпанії, до складу яких входили переважно заможні селяни-общинники, почали виступати засновниками багатодвірних хуторів-виселків. Побудова останніх здійснювалася, як правило, на віддалених від селища кутках общинного наділу. Навіть під час земельних переділів такі хуторяни залишалися в «кутку» на своїх садибах, домовляючись з односельцями про взаємовигідний обмін смугами (Приймак, 2012, с. 251). Але на середину XIX ст. значна частина цих хуторів-заїмок зникла, що було пов'язано з межовими роботами та відрізнанням у хуторян земельних надлишків на користь казенних оброчних статей. В тих випадках, де ці хутори були компактними та багатодвірними простежувалося перетворення їх у самостійні поселення. Останні, після одержання володільних записів, хоча не завжди отримували окрему нарізку землі, й надалі зберігали відокремлене існування.

Разом з цим, скасування кріпацтва, розвиток товарно-ринкових відносин в аграрному секторі, відкриття іпотечних установ, дозвіл купівлі землі підданим недворянського походження стали причиною виникнення на території південноукраїнських губерній селянських однодвірних приватновласницьких хуторів. На 1905 р. крупних селянських маєтностей, із зафіксованим правом приватної власності їх господарів на землю, в регіоні налічувалося 1778 із загальною площею 1608504 десятини. Значне місце серед них належало тим, розмір яких коливався від 910 до 960 десятин (Статистика землевладення, 1907, с. 134). Показовим, в цьому контексті, слід вважати стан справ в Бердянському повіті, де площа однодвірних селянських приватновласницьких господарств арифметично перевищувала суму дворянського, купецького та міщанського землеволодіння.

Відтак, задовго до початку та під час реалізації соціального експерименту Д. А. Столыпіна Південь України був регіоном досить широкого розповсюдження хуторської форми розселення. Вона

виступала наочним прикладом заможного та гідного життя для основної маси південноукраїнського селянства, в тому числі й для тих його представників, які жили в Мордвинівській общині.

Друга господарська передумова успішності соціального експерименту Д. А. Столипіна полягала у штучності впровадження інституту сільської общини на Півдні України. В поселеннях колишніх державних селян вона була створена протягом реформи, що проводилась за проєктом графа П. Кисельова в 1837 – 1841 рр. У північному Приазов'ї це відбувалося за допомогою знищення хуторів та подальшого примусового переселення їх мешканців до компактних багатодвірних поселень (Столыпін, 1876, с. 36). Як адміністративна необхідність у колишніх поміщицьких селян вона була запроваджена після реформи 1861 р. (Приймак, 2012, с. 214). Саме тому, покликана забезпечити принцип соціально-зрівняльної справедливості господарська функція в організмі місцевої общини також виявляла всі ознаки штучності. Це мало прояв у тенденціях переходу передільних общин до безпередільного землекористування, затвердженні вироків про визнання подвірного землеволодіння, відмові у наданні наділу некорінним общинникам (Постников, 1891, с. 84).

В цьому контексті звернемо увагу, що розподіл общинних наділів на півдні, напередодні надання Д. А. Столипіним наказу про створення орендних хуторів, відбувався двома засобами – або за ревізькими душами, тобто за кількістю представників чоловічої статі, зареєстрованій останньою десятою ревізією 1856 року, або за наявними душами чоловічої статі, тобто за кількістю приписаних в общині на момент ревізії. У зв'язку із зростанням малоземелля, перетворенням черезсмулля на багатомужжя та наближенням остаточної виплати викупних платежів, сільська община намагалася обмежувати кількість повноправних своїх членів. Як правило, внаслідок того, що на мирських сходах домінували старожили, земельні наділи в першу чергу надавалися представникам їх сімей. Такі заходи були спричинені господарською потребою селян зберегти розмір наділу 1856 р. Так, наприклад, «миром» с. Мордвинівки було відмовлено навіть сільському старості у проханні надати синові общинний наділ. Але ознаки певного «земельного голоду» чомусь не спонукали селян переважної більшості общин Бердянського повіту до інтенсифікації господарювання хоча б шляхом запровадження багатопілля чи провідних засобів агрокультури (Столыпін, 1877, с. 6).

Господарську кризу дрібних та середньопомісних дворянських маєтностей можна визначити як третю передумову успішності соціального експерименту Д. А. Столипіна. У якості тенденції вона стала помітною в сер. XIX ст. і перетворилася в закономірність у другій його половині. Як і в інших регіонах прояв її на

Півдні України полягав у неспроможності поміщиків, з одного боку, пристосувати свої господарства до швидких темпів ринково-капіталістичної трансформації в аграрному секторі, а з іншого – у небажанні їх втрачати прибутки, скорочувати витрати на фінансування звичного стилю та способу життя (Карагодин, 1998, с. 129). Не дивлячись на поступове зменшення прибутковості отриманих у спадок володінь значна частина місцевого дворянства продовжувала сприймати їх скоріше як «родові гнізда», ніж як господарсько-виробничі одиниці. Зазвичай, обравши місцем постійного проживання міста, вона втрачала прямий територіальний, соціальний та світоглядний зв'язок зі своїми маєтностями. Фактично функції повсякденного керування дворянськими вотчинами переходили до рук управителів, одним з головних завдань яких було своєчасне задоволення потреб власників у грошах (Ковальова, 2016, с. 184). Небажання втручатись у господарські справи та витрачати час на прозу сільського життя поміщики, як правило, передавали землі сільськогосподарського призначення в оренду місцевим селянам чи колоністам (Темірова, 2003, с. 224). Але таких землевласників не можна було назвати повноцінними ратне, бо свій попит на комфортне життя вони могли задовольнити коштами від маєтків лише частково. Додатковими джерелами прибутку для них виступала державна, земська або військова служба.

Господарський занепад та зубожіння помість були явищем звичайним. Широко розповсюдженою у II пол. XIX ст. стала й практика закладання та перезакладання їх власниками у місцевих відділеннях Дворянського банку. В цей час поміщицтво Півдня України, в цілому, та північного Приазов'я, зокрема, не лише втратило монополію на приватну земельну власність, а й змушене було продати близько 60% її площ (Темірова, 2003, с. 231). Бердянський повіт Таврійської губернії в період проведення Дмитром Аркадійовичем Столипініним соціального експерименту взагалі перетворився на селянський. Згідно із показниками тогочасної земської статистики у власності селян та колоністів перебувало 92% придатних для ведення сільського господарства земель. На кінець XIX ст. площа всіх шести дворянських помість на території цього повіту дорівнювала лише 1,2% (Приймак, 2012, с. 116). Такий стан речей, що цілком може бути названий гротескним, змушував прогресивно налаштоване ліберальне дворянство шукати шляхи подолання кризи. Теоретичним підґрунтям одного з них стала ідея створення орендних хуторів на поміщицьких землях.

Висновки.

Таким чином, напередодні та в ході соціального експерименту Д. А. Столипіна на Півдні України склався комплекс господарських передумов, що

забезпечили успішність його проведення. По-перше, хутори в регіоні стали досить широко розповсюдженою формою капіталізованого товарного господарювання. У їх різноманітті, за критерієм станової приналежності засновників, можна виокремити групи козацьких, колоністських та селянських хуторів, за типом власності – орендних, приватновласницьких та надільних, за характером поселення – однодвірних та багатодвірних. Для майбутніх учасників експерименту і для самого Дмитра Столипіна вони були наочним прикладом заможності, господарської потужності та міцності, перспективності й успішності. По-друге, штучна, в адміністративному порядку, створена сільська община Півдня України була «молодою», не мала усталених вікових традицій та кланової структури. Покладена на неї функція фіскальної та поземельно-надільної зрівняльної справедливості йшла в розріз із невпинним втягненням селянства у сферу ринково-капіталістичних відносин. Господарською одиницею

була не община, а окремий двір. Для представників заможної верстви селянства общинний устрій поступово перетворювався у тягар, поміркованим засобом дистанціювання від якого ставав вихід на хутори. По-третє, у II пол. XIX ст. наявною була вже не лише криза поміщицького господарства, а й простежувалась готовність визнання цього факту з боку дворянства. Створення орендних хуторів на поміщицьких землях було для останніх цілком прийнятним варіантом виходу з такого становища.

Стаття являє собою складову комплексного дослідження соціологічних поглядів та практик Дмитра Аркадійовича Столипіна. Перспективи подальшого пошуку можуть бути окреслені питаннями внеску цього соціолога-аматора у розвиток інструментарію соціологічного пізнання, ставлення його до проблем природи південноукраїнської общини, соціальної диференціації сільського населення, вдосконалення селянського та поміщицького господарства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бойко, А. (Ред.). (2008). *Усна історія Степової України. Запорізький край* (Том 1). Запоріжжя: АА Тандем.
- Карагодин, А. И. (1998). *История Запорожского края (1770-1917)*. Запорожье: «Стат».
- Ковальова, Н. А. (2016). *Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр.* Дніпро: ЛІРА.
- Маленко, Л. М. (2008). Козацькі станиці та хутори Південної України в XIX столітті. *Козацька спадщина*, 4, 112-123.
- Постников, В. Е. (1891). *Южнорусское крестьянское хозяйство*. М.: Типолиитография Высочайше утвержденного Товарищества И. И. Кушнарѳва и К^о.
- Приймак, О. М. (2012). *Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть*. Запоріжжя: Запорізький національний університет.
- Приймак, О. М., & Приймак, Ю. О. (2023). Дослідницькі передумови успішності соціального експерименту Д. А. Столипіна. *Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані»*, 26(4), 74-78. <https://doi.org/10.15421/172378>
- Статистика землевладения. 1905 год. (1907). *Свод данных по 50 губерниям Европейской России*. СПб.: Центральная типография Н. Я. Манкова.
- Столыпин Д. А. (1876). *Два доклада в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу об устройстве крестьянских хуторов на владельческих землях*. М.: Типография В. Готье.
- Столыпин Д. А. (1877). *Доклад №3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства*. М.: Типография А. Клейна.
- Столыпин, Д. А. (1874). *Право на землю*. М.: Типография А. Гатцука.
- Темірова, Н. Р. (2003). *Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція*. Донецьк: ДонНУ.
- Pryimak, O., & Pryimak, Yu. (2021). Dmytro Stolypin's social experiment repercussions in the agricultural reform of 1906 – 1917. *East European Historical Bulletin*, 19, 96-106. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.19.233837>

REFERENCES

- Boyko, A. (Ed.). (2008). *Oral history of Steppe Ukraine. Zaporozhye Region* (Volume 1). Zaporizhzhia: AA Tandem.
- Karagodin, A. I. (1998). *History of the Zaporizhzhya region (1770-1917)*. Zaporizhzhya: "Stat".
- Kovaleva, N. A. (2016). *Peasants, landowners and the state: conflicts of interests. "Agrarian Revolution" in Ukraine 1902–1922*. Dnipro: Lira.
- Land tenure statistics. 1905. (1907). *Data collection for 50 provinces of European Russia*. SPb: Central Printing House of N. Ya. Mankov.
- Malenko, L. M. (2008). Cossack villages and hamlets of Southern Ukraine in the 19th century. *Cossack heritage*, 4, 112-123.
- Postnikov, V. E. (1891). *South Russian peasant farm*. M.: Typography of the Supremely approved Partnership of I. I. Kushnarev and Co.
- Primak, O. M., & Priymak, Y. O. (2023). Research prerequisites for the success of DA Stolypin's social experiment. *Scientific-theoretical and public-political almanac "Grani"*, 26(4), 74-78. <https://doi.org/10.15421/172378>
- Priymak, O. M. (2012). *The peasantry of Southern Ukraine: social history of the late 19th and early 20th centuries*. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University.
- Pryimak, O., & Pryimak, Yu. (2021). Dmytro Stolypin's social experiment repercussions in the agricultural reform of 1906 – 1917. *East European Historical Bulletin*, 19, 96-106. <https://doi.org/10.24919/2519-058X.19.233837>
- Stolypin D. A. (1876). *Two reports to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agriculture on the issue of organizing peasant farmsteads on owner-occupied lands*. M.: Printing House of V. Gautier.
- Stolypin D. A. (1877). *Report No. 3 to the Commission of the Moscow Imperial Society of Agricultural Economy on the issue of farmsteads and the current state of peasant farming*. M.: Printing House of A. Klein.
- Stolypin, D. A. (1874). *The right to land*. M.: Printing House of A. Gatsuk.
- Temirova, N. R. (2003). *Landlords of Ukraine in 1861-1917: socio-economic evolution*. Donetsk: DonNU.